

OHT = ZAMAN SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE

Prof. Dr. Mustafa CANPOLAT

Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığı henüz gerektiği gibi işlenmemiştir. Bu konuda hazırlanan en kapsamlı eser olan Tarama Sözlüğü oldukça değerli bir ham madde yığını niteliğindedir. Sözcüklerin anlamlarının saptanmasında oldukça yararlı olan bu sözlük, kökenleri üzerine yapılacak araştırmalar için ancak gerekli verileri sunmakla yetinmiştir.

Bu konuşmamızda, Eski Anadolu Türkçesinin söz varlığı içerisinde yer alan ve kökenleri bugüne kadar açıklanmamış olan yüzlerce sözcük arasından bir sözcüğü ele alarak açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

Bu dönem metinlerinde oldukça sık olarak geçen *oht* = zaman sözcüğü üzerinde bildiğim kadarıyla bugüne kadar hiç durulmamıştır. Tarama Sözlüğü'nün "oht" maddesinde hepsi de XIV. yüzyıl metinlerinde geçen şu örnekler verilmektedir:

- 1) Od gerek oldı ana ısınmaga
Ta ol oht olunca kim güneş doga
Garibname
- 2) Şoldur ol kim pırlık ohtında kişi
Ola cümle dirliği fâsık işi
Garibname
- 3) Şol yaraşur pırlık ohtında ere
Kim cihandın gönlini külli dere
Garibname
- 4) Sikender kim Kafdan Kafa etdi hükm
Şol oht oldı kim girmege yetdi hükm
Ferhengname
- 5) Oturdun kişiler yerinde nice
Yerinde oturalar ohtun gece
Ferhengname

- 6) Şol ohta degin durdı ol arada
Kim atı ögün derdi ol arada

Süheyl ü Nevbahar

Bu örnekler arasında anlamı karışık görünen yalnızca 5 numaralı örnektir ki, bu karışıklık da yalnızca küçük bir okuma yanlışından ileri gelmektedir. İkinci dizinin şöyle okunması gerekir:

Yeründe oturalar ohtun geçe

Beytin anlamı bütünüyle şöyle olacaktır: Başka insanların yerinde ne kadar çok oturdun. Senin vaktin de geçince (başka insanlar gelecek) ve senin yerine oturacaklar.

Yine Tarama Sözlüğü'nde ohtun (ohtın): Vakitte, vakit maddesinde şu örnekler verilmektedir:

- 7) Her ohtun bir sözi vardur bilürsüz
Keleci vaktına göre kılursüz

Hurşitname

- 8) Son ohtın kim cihandan gidiser-ven
Tapusını veliahd ediser-ven

Hurşitname

- 9) Beş ohtun vaktına da'imler için
Fariza üzre hem kaimler için

Işkname

- 10) 01 ohtın ki atlanadı atına
Gelürdi sekiz yüz bin er katına

Süheyl ü Nevbahar

- 11) Kocalığım ohtında fûrkat odı
Canum yaktı yüzümde su komadı

Yine Tarama Sözlüğü'nde *ohtsuz*: vakitsiz maddesinde de 917 /1505 de Afyon Karahisarlı Hasan bin Hüseyin İmadeddin'in yazdığı Şamilü'l-luga adlı Farsça-Türkçe sözlüğünde geçen:

"*bi-gâh*: oktsız" örneği verilmiştir.

Yukarıdaki örneklerden 7 ve 9 numaralı örneklerde geçen + ın/ +un eki tamlayan durumu (genetif) görevindedir. Yine II numaralı örnekteki *oklunda* biçimi de *oht+ı+n+da* biçiminde iyelik eki, adıl n'si ve kalma durumu (locatif) ekleri almıştır. Bu bakımdan her üç örneğin de *oht* maddesinde yer alması gerekirdi. 8 numaralı örnekteki *ohtun* biçimi de kanımızca bir müstensih yanlış taşımaktadır ve *ohtın* biçiminde olmalıydı.

Yine Tarama Sözlüğü'nde *şol* "şu, o" maddesinde verilen örnekler içinde:

12) İşittim *şol ohtun* ki tartardı can
Dedi Hürmüz öninde Nuşinrevan
Ferhengname

13) *Şol ohtın* ki gök üzre yelken açar
Diyesin bulutlar havadan geçer

örnekleri vardır.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde daha binlerce yerde *oht* sözcüğü geçmekte, özellikle mesnevilerde bolca kullanılmakta ve çoğu zaman "*oht -vakt*" uyağına rastlanmaktadır. Bütün bu örneklere bakıldığında Türkçede "*oht*" biçiminde ve zaman anlamında kullanılan bir ad bulunduğu ve bunun sık sık *da oht + ı + n.* biçiminde araç durumu eki ile kullanıldığı izlenimi elde edilir.

Bir sözcüğün Türkçe olup olmadığını anlamak için başvurduğumuz yollardan birisi lehçeler arasında yaygın olup olmadığıdır. Öteki Türk lehçelerine baktığımızda *oht* sözcüğünü bulamıyoruz. Yalnızca Anadolu ağzlarında Gaziantep ve Muğla'da *ohtu* yine Aydın, Kemaliye ve Manisa'da *oht* biçiminde "vakit" anlamında kullanıldığını görürüz (Derleme Sözlüğü XI. c). Bu durumda lehçelerdeki durum konumuza bir açıklık getirmekten uzaktır.

Eski Türkçede de *oht* < *okt* 'zaman' sözcüğü hiç görülmez.

Böyle bir durumda sözcüğün yabancı kökenli olması ve ses değişikliğine uğramış olması yüzünden aslından uzaklaşması akla gelir; bu da hemen *okt* < *vakt* gelişmesini düşündürmektedir. Nitekim XV-XVI. yüzyıl metinlerinde *ol ohtun* yerine *ol vaktin* biçiminin yaygınlaştığı görülür. Öyle anlaşılıyor ki *oht/ol ohtun /ohtun* gibi kullanışların nerden geldiği konusunda düşünen yazarlar, bunun *vakt'in* bozulmuş biçimi olduğunu düşünmüşler ve doğru biçimi kullanmak istemişler. İşte kanımızca burada yanılmışlar. Bir kez Türkçe araç durumu eki zamanla ilgili adlara gelerek o adla ilgili zamanı gösterir: *dünün, günün* gibi. Ama doğrudan doğruya zaman anlamına gelen bir ada gelmesi en azından yadırgatıcı olur.

Öte yandan "*oht/okt*" sözcüğü Türkçenin ses yapısına da uygun değildir. Türkçenin hece yapısında "kt" ünsüz çifti yoktur. Öyleyse sözcük ya Türkçe değildir ya da çeşitli nedenlerle buirtakım ses değişikliklerine uğramıştır.

Akla gelebilecek bir olasılık da Divanü Lugati't-türk'te ve Kıpçak sözlüklerinde geçen *ok* = zaman sözcüğünden gelmiş olmasıdır. Eski Anadolu Türkçesinde + tın çıkma durumu eki kullanılmamakla birlikte herhangi bir doğu lehçesinden alınmış sporadik bir durum olabilir. Divanü Lugati't-türk'te *ok* bu anlamıyla şöyle anlatılmaktadır. "Hal manasına yakın bir anlamı olan edattır: *baya ok keldim* : az önce geldim. *emdi ok aydım*: bu saatte söyledim. "Yine Divanü Lugati't-türk'te *yazok* maddesinde şu açıklama vardır: "Yazok et = pastırma"dır. Güz vakti birtakım baharatla hazırlanarak kurutulan ettir, ilkbaharda yenir. Bu "yaz ok ye" demektir; çünkü ilkbaharda hayvanlar zayıflar, pastırması bulunan kimse böylece ilkbaharda iyi et yer"¹.

Gerçekte Kâşgarlı'nın verdiği etimoloji kuşkuludur. *Yazuk* 'pastırma' sözcüğü "yaz ok ye"den mi yoksa *yaz-uk* biçiminde yaz- 'şaşmak, yanılmak, çözmek' fiilinden mi türetilmiştir. Tartışılacak bir konudur. Üstelik "yaz ok"tan gelse bile buradaki "ok"un 'zaman' anlamında bir isim değil kuvvetlendirme edatı *ok/ök* olduğu ortadadır. Kâşgarlı'nın verdiği öteki örneklerdeki² "baya ok", "emdi ok" örneklerindeki ok'lar da kuvvetlendirme edatıdır. Zaman bildiren sözcüklerle kullanıldığından ve kuvvetlendirme işlevi zayıfladığından Kâşgarlı böyle bir anlam vermiş olsa gerek.

Yine Et-Tuhfetü'-zekiyye'de geçen *ok* "zaman" sözcüğü de gerçekte *ok/ök* kuvvetlendirme edatından başka bir şey değildir³. *İmdi ok*, *anda ok*, *kündüz ok*, *keçe ok* gibi kullanışlar "tam şimdi", "tam o sırada", "tam gündüz", "tam gece" gibi kullanışlardan "şimdi, o sırada, gündüz vakti, gece vakti" anlamlarına kaymıştır. Yine "*ketkenim ok*, *gelegenimiz ok*, *kirgeniniz ok*, *yegeni ok*, *işkenleri ok*" gibi kullanışlar "gittiğim zaman, geldiğimiz zaman, girdiğiniz zaman, yediği zaman içtikleri zaman" anlamlarına gelir. Kuşkusuz buradaki ok'lar da kuvvetlendirme edatı olan *ok /ök*'ten başka bir şey değildir. Bugün *gittiğimde*, *geldiğimizde* ... gibi kuruluşlarda -da/-de kalma durumu ekinin görevi ne ise buradaki ok'un görevi de odur ve zaman kavramı taşıyan partisipleri zarf görevinde kullanmaya yaramaktadır. Burada da kuşkusuz "tam gittiğimde, tam geldiğimizde" gibi kuvvetlendirmeli bir kullanım yavaş yavaş zayıflayarak zaman göstermek için kullanılmıştır. Üstelik ok'un ad çekim ekleri aldığı da görülmemektedir. Öyleyse *oht* sözcüğü herhangi bir biçimde zaman kavramı gösteren bir *ok* adından türemiş olamaz.

1 Divanü Lugati't-türk, 1-37

2 Divanü Lugati't-türk, 111-17

3 Et-Tuhfetü'-zekiyye s. 112

Şimdi konuya açıklık getirecek ve bizi adım adım gerçeğe götüreceğimizi aşağıdaki örneklerle bir göz atalım. Tarama Sözlüğü'nde yer alan aşağıdaki maddeler ilgi çekicidir:

olok dem: o anda, o vakit:

- 1) Çıka geldi salur ana olok dem
Sanasın buşuyu İbrahim Ethem
(Yunus Emre)
- 2) Nereye kim varanı başlar kesilür
Kime buşar isem olok dem ölür
(Yunus Emre)
- 3) Horus vaksız ötse ne olur işi
Revadır olok dem kesilmek başı
Süheyl ü Nevbahar
- 4) Olok dem kim ol dama ağmış idi
Sanasın güneş dünle doğmuş idi
Süheyl ü Nevbahar
- 5) Ger efsun okuyup bir kez üreydi
Olok dem ayı gökden indireydi
Dasitan-ı Ahmed Harami
- 6) Didi ol mefhar-i âlem Kelamullahdürür gayet
Ana olmaz didi, indi olok dem Cibril ey merdan
Delilü'l-ibad
- 7) Hemandem tutuben başın keserdi
Olok dem anı terkisin'asardı
Şehname Tercümesi -

Yine *olok sa'at*: o anda o dakikada maddesinde XIV, XV, XVI. yüzyıl metinlerinden alınan 15 örnek var. Yalnızca üçünü alıyoruz:

- 1) Olok saat ol dutuşup durdılar
Sarayın revan yolma girdiler
. Süheyl ü Nevbahar
- 2) Şeytan elin küpe sokar olok saat süci kaynar
Kitab-ı Güzide

3) Olok saat Cebrail gelüp bu ayet-i kerimeyi getürdi.

Rahatü'l-ervah

Yine *şolok dem* maddesinde XIV-XV. yüzyıl metinlerinden alınmış 10 örnek, *şolok saat* maddesinde de aynı yüzyıl metinlerinden alınmış 18 örnek yer almaktadır.

Bu iki maddede geçen *olok* < *ol ok* ve *şolok* < *uş ol ok* biçimleri gösterme sıfatı ile ok berkitme edatının birleşmesiyle meydana gelmiş biçimlerdir. Türkçe *oht/okt* sözcüğünü bu verilerin ışığı altında değerlendirmemiz gerekir. Behcetü'l-hadâ'ik'm Bursa nüshasında 39. sayfada geçen şu örneğe de bir bakalım:

"Ey nice kimseler kim bildir bu oktın bunun gibi meclisde oturlar erdi bu yıl bu vaktin karanu gür içinde hasret bolup yaturlar". Bu örnek dışına Behcetü'l-hadâ'ik'ta hep "*vaktin /kılası vaktin /döndüğü vaktin /kamu vaktin /her vaktin /degme vaktin \ol vaktin*" biçimleri kullanılmaktadır. "*oktın*" biçiminde geçen tek örnek de öteki nüshalarda "*vaktin*" biçimindedir.

Bütün bunlar gösteriyor ki sözcüğün aslı *oktın* biçimindedir ve *oht'* da k > h gelişmesi olmuştur. Gerçekte ise *oktın* biçimi de sonradan bir yanlış ayırma ile ortaya çıkmıştır. En eski biçimin *olok dem olok saat* biçimlerindeki gibi *olok tın* olması gerekir.

Burada geçen *tin*, Uygurca metinlerden çok iyi tanıdığımız ve Divanü Lugati't-türk'te de "ruh, nefes, soluk" karşılığı verilen *tın*'dan başka bir şey değildir. "tınlığ=canlı" sıfatı da "nefes alan" anlamından ortaya çıkmıştır.

olok tın biçimi zamanla kalıplaşmış ve Eski Anadolu Türkçesinde *olohtın* biçiminde ses gelişmesine uğramıştır. XIV-XV. yüzyıl yazarları kökenini bilmedikleri bu sözcüğü *ol ohtın* biçiminde yanlış olarak ayırdıkları için *ohtın* biçimini "oht" biçimindeki bir varsayılan sözcüğün araç durumu sanmışlardır. Daha da ileri giderek bu kökü zaman anlamında kullanmışlardır. Bilgince halk etimolojisi diyebileceğimiz bu değerlendirme XV-XVI. yüzyıllarda Türk yazarlarını düşündürmüş ve bunun önceki yüzyıllarda eşanlamlısı olarak kullanılan "vaktin" biçiminden geldiği sonucuna varmışlardır:

v a k t > o k t o h t

Nitekim bundan sonra *ol ohtın* yerine *ol vaktin*, *oktın /ohtın* yerine de *vaktin* biçimini kullanmışlardır.

Burada bir noktayı da özellikle vurgulamak isterim. *olok dem* biçimindeki "dem" de Türkçe "tın" gibi "soluk, nefes" anlamındadır. Kuşkusuz *olok tın* yerine *olok dem* kullanışı geçerken, yazarlar buradaki "tm"ın "soluk" anlamına geldiğini biliyorlardı. Ancak sonradan Türkiye Türkçesinde "tm"ın "soluk" anlamı unutulduğu için bu yanlış değerlendirme ortaya çıkmıştır. Arapça ise "nefes" en kısa zamanı, anı göstermek için kullanılmadığından, bugünkünden farklı olarak "an" anlamına gelen "sâ'at" aynı görevde kullanılmıştır.